

Vigselhandlingens placeringen i det medeltida svenska kyrkorummet

Af Jyrki Knuutila

1. Inledning

Kyrkobyggnaden och församlingsbornas privata personhistoria har alltid varit sammanknutna på olika sätt. Församlingsborna har kommit till kyrkan på grund av glada och sorgliga livssituationer. Äkten-skapsvigningen är en av de glada livssituationer som har gett anledning för en församlingsbo att komma till kyrkan.

Att ingå i äktenskap var under medeltiden en händelse med många olika skeden, av vilka även den kyrkliga vigseln var en del.¹ Vigselformuläret gav föreskrifter om själva förrättningen och också om de platser i kyrkan där vigseln skulle hållas. De sistnämnda föreskrifterna är föremålet för denna undersökning. Med hjälp av föreskrifterna görs ett försök att klargöra vad vigselhandlingens rumsliga placering berättar om teologin, kyrkan, samhället samt relationerna mellan kyrkan och samhället under medeltiden.

Avsikten med undersökningen är att granska de bestämmelser om platser i kyrkan där vigseln borde hållas som finns i de svenska vigseltraditionerna.² Då dessa bestämmelser ofta är knapphändiga, är det nödvändigt att jämföra dem med motsvarande föreskrifter som finns i andra nordiska samt andra västeuropeiska vigseltraditioner, vilka är mera fullständiga i den här saken.³

Fastän de svenska vigseltraditionerna skilde sig i

många detaljer, hade de ett gemensamt drag, nämligen att förrättningen hade fem olika delar: 1) lysningen, 2) kopulationen, 3) välsignelsen, 4) brudmässan och 5) välsignelsen för brudkammaren. De fyra förstnämnda delarna hölls i kyrkan och den femte delen förrättades i bröllopgården.⁴ Därför undersöks nedan förrättningsplatsen bara i de fyra förstnämnda delarna av de nordiska vigselformulären.

I den följande jämförelsen görs en sammanfattning av föreskrifter om förrättningsplatser i de svenska vigselformulären. Av jämförelsen framgår att 11 av de 17 svenska vigselformulären hade sådana bestämmelser. Bara tre formulär (*HUB RIT 29*, *MU* och *MEA*) föreskrev om händelseplatser för lysningen, kopulationen, välsignelsen samt brudmässan. På grund av den fragmentariska formen hos fyra av formulären (*HUB RIT 14*, *23*, *24* och *SRA RIT 8*) kan man inte veta säkert ifall de bestämde om händelseplatser för alla fyra vigseldelarna. Två formulär (*SRA MI 419* och *SRA RIT 13*) stadgade inte om händelseplatsen för lysningen men de har föreskrifter om förrättningsplatsen för kopulationen. Man kan inte veta säkert om de bestämde om förrättningsplatser för andra vigsel-delar, ty de båda källorna är fragmentariska. Två formulär (*HM* och *MI*) föreskrev bara om förrättningsplatsen för en del av vigseln.⁵

Föreskrifterna	SRA MI 419	SRA RIT 13	HM	HUB RIT 14	HUB RIT 23	HUB RIT 24	HUB RIT 29	SRA RIT 8	MU	MEA	ML
... sponsus cum sponsa in facie ecclesie benedicitur tribus dominicis diebus in ecclesie ... ¹ [lysningen]	-	-	*	f	*	*	*	*	*	*	-
... sponsus cum sponsa uenerint ad ostium ecclesie benedicendi ... [kopulationen]	*	*	-	f	*	*	*	*	*	*	-
Hic introducat eos in ecclesiam ... [välsignelsen]	f	f	-	f	f	*	*	*	*	*	*
Postea statuta mulier in choro ad sinistram viri ... [brudmässan]	f	f	-	*	f	f	*	f	*	*	-
Förklaringar:											
1 Den latinska texten efter MU			f Fragmentariskt (avsnittet ofullständigt bevarat)								
* Sakinnehållet samma men ordalydelsen olika i denna källa			- Återfinns ej i denna källa								

2. Händelseplatser för lysningen

Enligt de svenska vigselformulären föregicks själva vigseln av lysningen. Lysningens uppgift var att säkerställa brudgummens och brudens hinderlöshet genom att man kunde bringa fram möjliga äkten-skapshinder. Lysningen förrättades på tre söndagar i rad före vigseln. Den tredje och sista gången för lysningen kunde vara på vigselfeldagen och den var en del av akten. Den hölls då på samma plats som kopulationsdelen av vigselakten.⁶ I följande avsnitt av denna uppsats skall händelseplatsen för den tredje lysningen undersökas.

De till Uppsala vigseltradition hörande fragmenten *SRA RIT 8* och *MU* var de enda bland de svenska vigselformulären som gav föreskrifter om händelseplatsen för den första och andra lysningen. Enligt

dessa borde lysningen förrättas *in ecclesia*, d. v. s. i kyrkan,⁷ dock utan att precisera den exakta platsen. De till de svenska landskapslagarna hörande Upp-landslagen och Västmannalagen från slutet av 1200-talet och från början av 1300-talet bestämde att lysningen skulle hända framför kyrkans dörr.⁸ Den från 1200-talet härstammande Dalalagen å sin sida stadgade att lysningen borde förrättas i *sanghus durum*. Dessa ord kan tolkas som att det var fråga om korskrankets huvuddörr eller -port, som stod på gränsen mellan koret och andra delar av kyrkobyggnaden.⁹ Denna plats var i regel förrättningsplats för lysningen under medeltiden enligt framställningar från 1700-talet.¹⁰

Föreskrifterna om lysningen i de svensk- och finsk-språkiga vigselformulären under 1500-talet och i

början av 1600-talet stadgade att vigselparet borde lysas tre gånger från predikstolen efter *gammal pläghsidh* (= tradition).¹¹ De här orden kan tolkas så att lysningen redan under medeltiden förrättades från predikstolen eller åtminstone från den plats där predikan hade hållits.¹²

Utgående från flera svenska kyrkliga betämmelser från 1300-1400-talen kan man göra slutledningar att folkspråkig katekisationundervisning och kungörelser om olika saker hölls varje söndag året runt i samband med högmässan i vanliga sockenkyrkor. Egentliga predikningar förekom då däremot antagligen endast på stora festdagar. I samband med de folkspråkiga katekisationundervisningarna började man hålla evangelieutläggningar samt också möjligen predikningar under senare hälften av 1400-talet varje söndag under året. Kungörelser förekom vidare också i detta sammanhang.¹³

Katekisationundervisningen, evangelieutläggningen, predikan och kungörelserna har under 1300-1400-talen kunnat hållas från en mobil predikstol av trä eller i brist på en sådan från en flyttbar läspulpet d. v. s. *ambo*, som egentligen var för högmässans liturgiska bibeläsning. Den samma liturgiska funktionen mellan predikstolen och ambon stöds av att man åtminstone i slutet av 1400-talet i Finland har likställt begreppen *ambo* och predikstol.¹⁴ Predikstolen eller ambon kunde vara placerad på kyrkobyggnadens golv antigen vid huvuddörren för korskranket eller mitt i läktaren, lektorium alldeles invid de tre sidoaltaren vid korgränsen. Ambon stod t. ex. i Åbo domkyrka vid kordörren. Predikstolen var placerad sedan gammalt i Korpo kyrka (åboländska skärgården i Finland) mitt i läktaren och i närheten av ett altare efter Gyllenii dagbok från året 1651. Altaret kan avse lekmannaaltaret, helgakorsaltaret el-

ler jungfru Marias altare.¹⁵ Predikstolen stod då på nästan samma plats där lysningen efter Dalalagen skulle hållas. Ambon kunde också byggas fast på läktaren som kunde ligga ovanpå gränsen mellan koret och långhuset, upphängd högt på triumfbågsmuren eller byggd på stolpar eller på korskranket. Ambon låg då ovan lekmannaaltaret eller jungfru Marias altare eller helgakorsaltaret. Strängnäs domkyrka, Tövsala kyrka (åboländska skärgården) samt möjligtvis Lunds domkyrka och kyrkan i Virmo (Egentliga Finland) har åtminstone kunnat ha en sådan läktare från medeltiden.¹⁶

Katekisationsundervisningen, evangelieutläggningen, predikan och kungörelserna kunde också hållas från en predikoglugg eller en talaröppning som kunde vara inbyggd i väggutsprången, triumfbågen eller triumfbågsmuren mellan koret och långhuset. Till en glugg eller öppning ledde trappor då den låg ett gott stycke ovan golvet. Sådana gluggar eller öppningar kunde också ha predikstolskorgar hängande på muren eller pelaren. Åtminstone kyrkorna i Finström och Hammarland (Åland), Husaby (Västergötland), Munktorp (Västmanland) och Vamlingbo (Gotland) har kunnat ha en sådan talaröppningen eller predikoglugg från medeltiden.¹⁷ En predikoglugg eller en talaröppning kunde också vara inbyggd i korskranket.¹⁸ En sådan öppning kan i själva verket anses som en predikstol på golvet.

Ett gemensamt drag för alla dessa lokaliseringar för ambon och predikogluggen eller talaröppningen var att de stod på gränsen mellan koret och långhuset eller ett stycke ut mot långhuset därifrån. De kunde ligga antingen på den högra eller på den västra sidan av kordörren. Predikstolar var vanligen efter reformationen placerade på denna plats.¹⁹

Flera finska kyrkor från 1400-talet, t. ex. kyrkorna

i Borgå (Nyland), Hauho (Tavastland), Kumlinge (Åland), Letala (Egentliga Finland), Masku (Egentliga Finland), Nykyrko (Egentliga Finland), Sibbo (Nyland), Virmo (Egentliga Finland), och Vånå (Tavastland), har haft en kammare med öppning mot kyrkogård på yttersidan av den västra väggen eller vapenhuset. En sådan kammare eller öppning kunde användas som en yttre predikstol.²⁰ Det är möjligt att man har kunnat lysa vigselparet åtminstone under sommartiden från denna kyrkans yttre predikstol. Detta stämmer väl in på föreskrifterna i Upplandslagen och Västmannalagen rörande kyrkodörren som händelseplats för lysningen. Den är dock mera sannolikt att lysningen alltid förrättades från predikstolen eller ambon eller predikogluggen eller talaröppningen. Dess placering på gränsen mellan koret och andra delar av kyrkobyggnaden påminde om äktenskapets sakramentala karaktär och om kyrkans domsrätt över äktenskapsärenden. Koret var nämligen den centrala platsen för sakramentens förrättande och församlingsbor hade inte lov att inträda i koret.

3. Förrättningsplats för kopulationen

Man bestämde i Sverige under 1200-talet att brudgummen och bruden alltid borde vigas *in facie ecclesie*, d. v. s. inför församlingen, alltså offentligt.²¹ Orden *in facie ecclesie* framstod i denna bemärkelse i vigseltraditionerna i Uppsala, Skara och Åbo stift.²²

Dessa ord lägger också i dagen att vigselhandlingen skulle förrättas i kyrkan, d. v. s. i kyrkobyggnaden. Den var i regel kyrkobyggnaden i brudens hemförsamling. Det var å andra sidan möjligt att förrätta vigseln också i brudgummens hemkyrka, ty Gutalagen stadgade att vigseln borde hållas i den socken där brudbullen vistades eller där bröllopfesten

hölls.²³ Uttrycket *in facie ecclesie* förräder dock ingenting om den exakta förrättningsplatsen för den kopulativa delen av vigselakten.²⁴

Samhället övervakade ingåendet av äktenskapet med hjälp av sin lagstiftning och gav exakta föreskrifter om det. Äktenskapet ingicks och förenades juridiskt i fästningen och giftermålet. Äktenskapsavtalet stadfästes i fästningen offentligt och verkställdes lagligt då brudens fader eller närmaste släkting gav henne till brudgummen i giftermålet. Fästningen och giftermålet kan man därför benämna de kopulativa delarna i ingående av äktenskapet.²⁵

Den franska ungskolatiska skolan lärde under 1000-1200-talen att man måste fästa speciell uppmärksamhet på ingåendet av äktenskapet därför att äktenskapet var ett sakrament.²⁶ Kyrkan måste därför särskilt övervaka att äktenskapsavtal mellan brudgummen och bruden grundade sig på en fri vilja att ingå äktenskapet (s. k. *consensus facit nuptias*-principen). Kyrkan skulle också kontrollera att det inte fanns sådana äktenskapshinder som kyrkan hade bestämt i sin egen lagstiftning, den kanoniska rätten. Den försökte därför förbjuda sådana äktenskap som hade ingåtts utan prästerlig medverkan. Den kanoniska rätten började kalla ett sådant äktenskap för ett hemligt äktenskap.²⁷

Man började till följd därav under 1000-1200-talen i Normandie i norra Frankrike foga kopulativa delar tillhörande det civila ingåendet av äktenskapet till vigselformulär som tidigare hade haft bara välsignelsenatur. Man gick till en början till väga så att man förrättade det för ett laggiltigt äktenskap nödvändiga giftermålet med fästningsgåvor (*dos*) offentligt i kyrkan före själva vigseln. Giftaren överlämnade bruden till brudbullen med prästen samt bröllopföljet som vittnen.²⁸ Tillkännagivandet och över-

låtandet av brudgummens fästningsgåva i samband med giftermålsakten utvecklades till vigselaktens ringvälsignelse och ringceremoni. Prästen förrättade ringvälsignelsen och brudgummen utförde ringceremonien genom att under vissa former sätta ringen på brudens tre fingrar under ledning av prästen.²⁹ Kyrkan godkände den kyrkliga giltigheten för sådant äktenskap som hade ingåtts med civila former och som hade välsignats kyrkligt.³⁰ Detta bevisar å andra sidan att samhället inte ville erkänna kyrkans rätt att bevaka ingäendet av äktenskapet.

Man stadgade år 1012 i en provsialsynod i Rouen att prästen alltid måste vara med när brudgummen och bruden ingick äktenskapet. Prästen var då med endast som ett vittne och han hade inte juridisk status i detta sammanhang. Prästen måste dock övervaka ingäendet av äktenskapet så att det fyllde alla anspråk på det kyrkligt välsignade äktenskapet. Till det som skulle kontrolleras hörde att både brudgummen och bruden offentligt uttalade sitt frivilliga godkännande av äktenskapet. I enlighet med den kyrkliga uppfattningen skulle detta göras i samband med vigselakten. Man lade därför till ett element, s. k. vigselfrågor, till vigselformuläret, i vilka prästen frågade de båda som skulle vigas om deras ömsesidiga beviljande av äktenskapet.³¹ Vigselakten fick på det sättet ett element med en kopulativ funktion.

Giftermålet, tillkännagivandet och utgivandet av en fästningsgåva samt vigselfrågor och ringceremonien ingick i normandianska vigselformulär åtminstone under 1100-talet. Dessa element stod i början av vigselformuläret. En föreskrift med orden: *In primis veniat sacerdos ante ostium ecclesiae ...* föregick dessa element.³² Dessa element förrättades alltså vid kyrkodörren.

Till de kopulativa delarna av vigselakten vid kyrko-

dörren fogade man under slutet av 1200-talet den tredje lysningsgången för att ta reda på äktenskaps hinder samt under 1300-talet i norra Frankrike också äktenskapslöften. Avsikten med äktenskapslöften var att bevisa att äktenskapet baserade sig på consensus *facit nuptias -principen*.³³

Den praxis enligt vilken de nämnda delarna i vigselformuläret förrättades framför kyrkodörren spreds under medeltiden från Normandie till andra orter på den europeiska kontinenten³⁴ samt till England. Praxisen övergick i England under förmedlingen av vigselformulär i den normanniska kyrkan vidare till vigseltraditionen i Salisbury stift eller till Sarum-traditionen.³⁵

I början av vigselformulär tillhörande Sarum-traditionen från 1100-1300-talen stod föreskriften: *Statuantur vir et mulier ad hostium Ecclesiae coram presbytero ...* Därefter stadgades att den för bruden avsedda fästningsgåvan skulle tillkännas och att giftermålet skulle hållas omedelbart innan de andra delarna i vigselformuläret började förrättas. Föreskriften omnämnde dessutom ringceremonien,³⁶ samt indirekt också vigselfrågorna.³⁷ Den stadgade däremot inte om äktenskapslöften. De engelska vigselformulären från 1400-1500-talen bestämde att brudgummen skulle stå på brudens högra sida vid kyrkodörren framför prästen och folket. På denna plats skulle också den tredje lysningen och giftermålet hållas, den till bruden överlämnade fästningsgåvan tillkännas samt vigselfrågorna, äktenskapslöftena och ringceremonien förrättas.³⁸

Uttrycket *in facie ecclesie* betydde alltså i enlighet med de europeiska vigseltraditionerna också att vigselfåret under de kopulativa delarna av vigselakten stod vid prästen och församlingens inför kyrkodörren.

Vigsel framför kyrkodörren efter manuskriptet Les Grandes Chroniques de France (färdigställt i Saint-Bertini klostret i Norra Frankrike under andra hälften av 1400-talet, det förvaras i Saltykov-Chitchevini biblioteket i St. Petersburg). Bilden är publicerad också i F. Troels - Lund Dagligt liv i Norden i det sextonde aarhundrede XI-XIII. København-Kristiania 1929-1931 III: XI, 26.

Man kan finna influenser från engelska vigseltraditioner också i Skandinavien. Två norska vigselformulär bestämde att de första delarna av vigselakten skulle hållas vid kyrkodörren. Ett av dem hade den tredje lysningen, vigselfrågorna, överlåtandet av fästningsgåvan till bruden samt ringceremonien enligt denna föreskrift. Enligt ett annat vigselformulär var vigselaktens funktion att förena [de vigande] brudgummen och bruden. Brudgummen skulle därefter tillkännage den gåva som han gav till bruden.³⁹ Ett danskt formulär föreskrev att brudgummen skulle stå på brudens högra sida vid kyrkodörren i början av vigselakten. Den tredje lysningen hölls också i detta sammanhang.⁴⁰ Ett annat danskt formulär bestämde å sin sida att man i början av vigselakten skulle tillkännage brudgummens gåva till bruden, hålla giftermålet och förrätta vigselfrågorna.⁴¹

Till den tidigare upsaliensiska vigseltraditionen hörande fragmenter (*SRA MI 419* ja *SRA RIT 13*) hade också i början av vigselformuläret en föreskrift att brudgummen och bruden skulle stå vid kyrkodörren. Bestämmelsen i *SRA RIT 13* föreskrev också om tillkännagivandet av fästningsgåvan till bruden, giftermålet, vigselfrågorna, ringceremonien samt äktenskapslöftena.⁴² Den tredje lysningen hölls också i Sverige omedelbart innan vigselakten började. Man kan fastslå detta av ordalydelsen i föreskrifter som stod i början av vigselformulären i *HM* och i *BS* samt av bestämmelsen i Den svenska kyrkoordinationen 1571 beträffande lysningen för äktenskapet.⁴³

Både det till den senare upsaliensiska vigseltraditionen hörande fragment (*SRA RIT 8*) och *MU* hade i början av vigselformuläret förekraften: *Cum autem sponsus et sponsa uenerint ad ostium ecclesie benedicendi*. Därefter föreskrevs om giftermålet, tillkännagivandet av fästningsgåvan till bruden, vigselfrågorna,

ringceremonien. Brudgummens och brudens händer förenades också i detta sammanhang.⁴⁴ De kopulativa delarna av vigselakten skulle förrättas vid kyrkodörren enligt denna upsaliensiska vigselpraxis⁴⁵ som hade fått influenser från någon senare engelsk vigseltradition.

Den senare upsaliensiska vigseltraditionen har därtill varit källan för orden i åboensiska vigselformulär: *Cum autem [sponsus et sponsa] uenerint ad ostium ecclesie benedicendi* samt för vigselfrågorna därefter. Ringceremonien stod litet senare i formuläret.⁴⁶ Vigselfrågorna och ringceremonien var alltså de enda element som hörde till den kopulativa delen i den åboensiska vigseltraditionen. Också dessa har förrättats vid kyrkodörren.⁴⁷ Man kan utgående från föreskriften i den finska handboken 1549 beträffande lysningen för äktenskapet fastlå att den tredje lysningen har också i Finland hållits i början av vigselakten på samma plats.⁴⁸

De vanliga sockenkyrkorna i Sverige hade ursprungligen två huvudportal, nämligen vid västra sidan av långhusets södra respektive norra mur. Den södra kyrkoportalen intog under 1300-1400-talen den främsta platsen av kyrkoingångarna. Den fick därför en rikare dekorerings och ett vapenhus eller en ingångshall byggdes på detta ställe. Den norra portalen blev samtidigt igenmurad. Man kunde då upptaga en portal med en ingångshall också i västmuren. Dom-, ordens- och stadskyrkorna kunde ha två sidoportaler med vapenhus eller ingångshallar i södra väggen. Den östra av dem, vilken stod närmare koret, intog den främsta platsen av dessa ingångar. Dörren med ingångshallen vid den västra väggen kunde bli den viktigaste ingången i sådana kyrkor där det av olika anledningar var nödvändigt att anordna speciellt högtidliga processioner från huvud-

dörren direkt till huvudaltaret. Den södra kyrkportalen, ibland med ett vapenhus, har i Finland varit den främsta kyrkoingången under 1400-talet. Några finska sockenkyrkor har haft också till dess en ingångsdörr i den västra gavelväggen. Åbo domkyrka har haft två södra portaler och en ingångsdörr i den västra gavelväggen.⁴⁹

I Tyskland har man allmänt kallat en av ingångarna till kyrkan brudportalen. Benämningen har varit i bruk också på Gotland, där brudportalen har kallats den dörr som ledde direkt till kordelen i kyrkobyggnaden. Den dörr som antagligen stod på den södra sidan av kyrkobyggnaden har där ansetts som särskilt helig, ty giftermålet har hållits vid den.⁵⁰ Man känner samma benämning också i Finland, ty klockaren måste sopa brudportalen samt bära vigvatten dit på den överenskomna dagen enligt Åbo klockarlag från slutet av 1400-talet.⁵¹ Brudportalen i Åbo domkyrka har varit den dörr som var på södra sidan av kyrkobyggnaden hos predikostolpelarna. Det fanns ursprungligen i anslutning till bruddörren ett östligt vapenhus, på senare tid en östlig ingångshall. De kopulativa delarna i vigselakten har förrättats på denna plats i Åbo domkyrka, uppenbarligen oftast inne i ingångshallen. En annan ingångshall fanns vid dörren i den västra gavelväggen. De kopulativa delarna i vigselakten kunde möjligtvis ha förrättats också i den hallen.⁵²

P. g. a. dessa uppgifter kan man sluta sig till att den sista gången för lysningen och de kopulativa delarna i vigselakten torde i praktiken i flesta fall ha förrättats vid den södra kyrkodörren eller i vapenhuset eller i ingångshallen. Den västra dörren i dom-, ordens- och stadskyrkor kunde ha varit förrättningsplatsen för de kopulativa delarna i vigselakten åtminstone då personer från högre samhällsklasser

vigdes. De kopulativa delarna i vigselakten har således alltid förrättats vid kyrkobyggnadens huvudingångar.

Denna plats uppfyllde betingelsen för vigselakten att den skulle förrättas offentligt. Oavsett om den sista gången för lysningen och de kopulativa delarna i vigselakten förrättades framför kyrkodörren eller i vapenhuset eller i ingångshallen, låg denna plats på gränsen mellan kyrkan och den yttre världen. Denna plats påvisade kyrkans vilja att med hjälp av sitt vigselformulär övervaka ingåendet och verkställandet av äktenskapet som var en civil institution. Kyrkan ville också att ingåendet och verkställandet av äktenskapet skulle ha ett kyrkligt innehåll och ville också ha det rättsliga godkännandet av samhället för det.

Giftermålet, som alltså efter den upsaliensiska vigseltraditionen utfördes i samband med vigselakten, hölls i praktiken på sådant sätt att giftaren överlämnade bruden till brudgummen innan själva vigselakten började.⁵³ Giftaren hade då den aktiva roll vilken den svenska medeltida lagstiftningen stälde på honom.⁵⁴ Det var därför naturligt att den sista gången för lysningen och de kopulativa delarna av vigselformuläret förrättades uttryckligen vid kyrkodörren och inte inne i kyrkobyggnaden som var kyrkans eget territorium. Man kan på grund av detta sluta sig till att det svenska släktsamhället inte hade gett den kyrkliga vigselakten den juridiska status som kyrkan ville ha. Detta faktum erkändes också i den föreskrift som stod i början av ett formulär tillhörande den senare upsaliensiska vigseltraditionen. Man bestämde nämligen att brudgummen och bruden kom till kyrkodörren för att få välsignelse men alltså inte för att fästa sig och gifta bort sig.⁵⁵

Den åboensiska traditionen omtalade inte giftermålet i samband med vigselakten. Det är dock san-

nolikt att giftaren också i Finland torde ha överlämnat bruden till brudgummen i samband med vigselakten. Man kan dra slutsatser i den riktningen på grund av att det fanns i det reformatoriska finska vigselformuläret från år 1549 orden : *ingen annan person utan en präst kan fästa [= trolova och gifta bort] äktenskapet*. Dessa ord omtalade att kyrkan också i början av reformationstidevarvet strävade till att få övervaka ingåendet av äktenskapet och att ha en rättslig status för det. Man kan också med stöd av de orden sluta sig till att kyrkan inte ännu under medeltiden hade samhällets godkännande för denna strävan.⁵⁶ Då därtill de kopulativa delarna i vigselakten i Åbo stift förrättades vid kyrkodörren, hade den kyrkliga vigselakten inte heller i Finland den rättsliga status som kyrkan ville ha. Det erkändes också i den föreskrift som stod i början av de åboensiska vigselformulären, där det omtalades att brudgummen och bruden kom till kyrkodörren för att få välsignelse.

4. Förrättningsplatsen för de välsignande delarna i vigselformuläret

Vigselfaret gick in i kyrkan enligt de svenska vigselformulären när de kopulativa delarna var avslutade. Föreskriften om denna sak stadgade att prästen måste under intågandet läsa psalm 127 (128) i psaltaren till dess han kom till altaret. Efter denna föreskrift hade vigselformulärerna böner och välsignelser samt en ny bestämmelse *Postea statuta mulier in choro ad sinistram viri: incipiat missa de sancta trinitate*.⁵⁷ Man kan utgående från detta dra slutsatsen att vigselfaret inte omedelbart följde prästen till altar- eller korområdet för att delta i brudmässan. De gick alltså inte till koret under läsningen av psalm 127 (128), utan först när de nämnda bönerna och välsig-

nelserna efter psalmen var lästa. Var uppehöll sig vigselfaret när prästen läste dessa böner och välsignelser?

De flesta europeiska vigselformulär ger inget svar på den frågan, trots att de hade efter de kopulativa delarna motsvarande föreskrifter om att vigselfaret skulle gå in i kyrkobyggnaden och fram till altar- eller korområdet.⁵⁸ Det fanns dock exaktare föreskrifter i flera franska och engelska vigselformulär. Några franska formulär stadgade att vigselfaret skulle ledas till den centrala delen av kyrkobyggnaden. De knäböjde där intill prästen som läste psalm 127 (128) samt böner och välsignelser. De gick därefter in i kyrkans kor.⁵⁹ Många engelska vigseltraditioner föreskrev att vigselfaret skulle ledas under psalmen 127 (128) samt några böner och välsignelser till trapporna vid altaret. De knäböjde där för att bli välsignade genom att prästen läste böner och välsignelseböner över dem. Vigselfaret steg upp och gick först därefter till korområdet.⁶⁰

Då vigselfaret gick in i kyrkan hade de brinnande ljus i sina händer för att symbolisera det andliga ljuset av sakramentet i äktenskapet.⁶¹ Vigselfaret höll ljusen i sina händer under de första delarna av brudmässan och offrade dem efter brudmässans offertorium-bön till kyrkan.⁶² Det tydde på att ljusen antagligen i praktiken överflyttades från vigselfarets händer till altaret eller till ljusställningen.⁶³ Vigselfaret bestänktes också med vigvatten då de gick från kyrkodörren in i kyrkan.⁶⁴ Att vigselfaret leddes in i kyrkan och de hade ljusen i sina händer tydde i detta sammanhang på att vigselfaret gick i procession fram till trapporna som ledde till altaret.

De ovannämnda föreskrifterna i franska och engelska vigselformulär nämnde den centrala delen av kyrkobyggnaden eller trapporna som ledde till alta-

ret. Vigselparet leddes från trapporna till koret. Det var därför inte fråga om trapporna framför huvudaltaret, utan om de till korplanen ledande trapporna, ty koret låg högre än andra delar av kyrkobyggnaden. Det fanns åtminstone i större kyrkor i England och Frankrike på korplanen ett till Heliga Korsset vigt lekmannaaltare före korskranket på gränsen mellan koret och långhuset. Den heliga nattvarden utdelades till vanliga församlingsbor och de andra kyrkliga sakramentala förrättningarna angående dem utfördes vid lekmannaaltaret.⁶⁵ Man kan alltså dra slutsatsen att det var fråga om trapporna före lekmannaaltaret då man talade om trapporna före altaret.

Lekmannaaltaret i Uppsala domkyrka var vigt till Heliga Korsset. Det låg i den östra delen av långhuset vid ingången till högkoret framför triumfkrucifixet. Det till Heliga Maria vigda lekmannaaltaret i Åbo domkyrka stod fäst vid den södra triumfpelaren. Lekmannaaltaret låg fäst vid den samma pelaren också i Letala kyrka (i Egentliga Finland). Lekmannaaltaret stod i alla dessa fall vid korgränsen före korskranket på den sidan om långhuset.⁶⁶ Sockenkyrkor kunde ha haft också vanligast till Heliga Korsset vigda lekmannaaltare i södra delen av kyrkobyggnaden.⁶⁷ I Södra Råda kyrka (i Värmland) var det södra sidoaltaret som korsaltare. Lekmannaaltaret helgat för det heliga korsset i Hollola (i Tavastland) tvåskeppiga kyrka torde ha stått fastmuret in i den andra pelaren sett från huvudaltaret. Över detta sidoaltare hängde triumfkrucifixet.⁶⁸ Lekmannaaltaret kunde då stå på trapporna som ledde till korskranket på den södra sidan om långhuset ty koret kunde ligga också i mindre kyrkor högre än långhuset.⁶⁹ P. g. a. de kvarstående konstruktionerna i Letala kyrka kan man sluta sig till att själva det också kunde

ligga ovan golvet på en upphöjning som var försedd med trappsteg.⁷⁰ Det är möjligt att de allra minsta kyrkorna inte alls hade lekmannaaltare, ty man kan inte alltid finna fundamentrester av det.⁷¹ Den heliga nattvarden kunde då utdelas och de andra sakramentala förrättningarna utföras vid kordörren.

Vigselparet steg alltså i Sverige från kyrkodörren fram till lekmannaaltaret för att knäböja inför det, där prästen hade läst böner och välsignelser. De välsignande delarna i vigselakten som hölls i kyrkan, förrättades alltså vid detta altare.⁷² Om det inte fanns ett lekmannaaltare i kyrkan, steg vigselparet troligen fram till kordörren.

Vigselparet inträdde också i Sverige i procession under läsning av psalm 127 (128) till detta ställe, ty de hade brinnande ljus i sina händer då de steg in i kyrkan och de bestänktes med vigvatten.⁷³ Processionstraditionen påvisas i detta sammanhang indirekt av att psalm 127 (128) enligt en källuppgift i Finland skulle användas i samband med vigselakten under 1500-talet.⁷⁴ De bestämmelser i de svenska landskapslagarna som stadgade om betalningar för ljus som vigselparet skulle erlagga, ger ytterligare stöd åt detta.⁷⁵ Då betalningarna var en del av avlöningen för prästerskapet nämdes de därför i många olika medeltida kyrkliga stadgor.⁷⁶ Även om det inte fanns exaktare bestämmelser om det hade vigselparet antagligen ljusen i sina händer ända till slutet av brudmässans offertorium-bön. Efter det offerades ljusen till kyrkan. Ljusen brann därefter på altaret eller i ljusställningen.

5. Förrättningsplatser för brudmässan

De svenska medeltida vigselformulären föreskrev i början av brudmässan att bruden skulle placera sig i koret på västra sidan av brudgummen. Efter det

påbörjades brudmässan.⁷⁷ Det fanns inga exaktare bestämmelser om den här saken.

De engelska vigselformulären var de enda av de europeiska vigseltraditionerna som gav noggrannare föreskrifter om brudgummens och brudens exakta placering i koret. De skulle enligt formulär från 1200-1300-talen stå på den högra eller södra sidan av bygganden.⁷⁸ Formulär från 1400-1500-talen bestämde att vigselfaret skulle stå på den södra sidan av koret. De placerade sig där mellan altaret och korskranket på så sätt att bruden var på den högra sidan av brudgummen. Hon skulle också stå mellan altaret och honom.⁷⁹ Vigselfarets ansikten var då riktade mot långhuset, d. v. s. mot församlingsborna. De måtte därmed ha stått vid huvudaltaret oberoende av om det stod fast vid den östra väggen av kyrkan eller ej. Bruden var placerad närmare altaret än brudgummen antagligen därför att brudmässan ansågs vara riktad till henne.⁸⁰

Man bestämde på slutet av 1400-talet i Sverige att klockaren måste utrusta brudbänken för vigselfaret. Brudbänken skulle placeras inne i koret och dynor skulle också ställas på den.⁸¹ På basen av dessa föreskrifter kan man sluta sig till att vigselfaret också i Sverige placerade sig på brudbänken omedelbart efter att ha inträtt till korområdet.⁸² Brudgummen har suttit på den högra sidan av bruden. Brudbänken kunde inte få plats i koret i de allra minsta kyrkorna. Vigselfaret torde då ha stått på samma plats för kordörren där de var före brudmässan.

Brudbänken torde ha stått på den södra sidan av koret också i Sverige, ty engelska vigseltrationer har haft ett stort inflytande på svenska motsvarande traditioner.⁸³ Vigselns samtliga förrättningsplatser låg alltså vanligen vid kyrkobyggnadens södra flygel.

Vigselfaret stod då under hela vigselakten på den s. k. »epistolansidan».⁸⁴

Innehållet av föreskrifterna i de svenska vigselformulären avvek dock från engelsk praxis genom att brudgummen bestämdes att sitta på högra sidan av bruden. Brudmässan ansågs också i Sverige vara riktad till bruden.⁸⁵ Man kan på dessa grunder antaga att hon sannolikt var placerad närmare altaret än brudgummen. Man kan också förmoda att vigselfaret satt med ryggen vänd mot långhuset. Vigselfaret kunde däremot inte sitta mellan den södra kyrk väggen och huvudaltaret i de kyrkor, där huvudaltaret stod fast vid den östra kyrk väggen,⁸⁶ utan de torde ha suttit mellan huvudaltaret och korskranket på den sydvästra sidan av korområdet.

Bruden satt efter den germanska traditionen på den särskilda brudbänken under giftermålet när giftern gav henne till brudgummen. Bruden var då skyddad av lagen och hon ansågs också vara helgad.⁸⁷

Brudgummen och bruden har alltså suttit på brudbänken inne i koret efter den kyrkliga traditionen också i Sverige. Rättigheten att inträda till koret hade endast sådana personer som var helgade d. v. s. vigda för detta ändamål.⁸⁸ Den status och uppgift som brudbänken hade i civila giftermål kan förklara varför vigselfaret fick sitta i koret. Kyrkan ville ersätta giftermålet med vigselakten.⁸⁹ Man kan därför antaga att placeringen av brudbänken i koret betonade den status som vigselakten hade som ersättare av giftermålet.

Då brudbänken under den hedniska tiden hade som uppgift att helga bruden, kunde ersättningen av detta ändamål förklara varför brudbänken placerades in i koret endast för brudmässan. Den ansågs förmedla välsignelsen över de vigda. Den välsignelsen helgade också brudgummen och bruden. För

den skull var de dugliga att träda in i koret. Den kyrkliga brudbänken vittnade då om den helgande uppgift som vigselakten hade. Den avvek från den hedniska tidens motsvarande uppgift genom att också brudgummen ansågs vara helgad på detta sätt.

De svenska vigselformulären föreskrev litet senare att de vigda skulle knäböja under pället för läsningen av vissa av brudmässans böner. Prästen vände sig mot altaret efter dessa böner och pället togs av, vigselfaret steg upp och brudmässan hölls efter mäsordningen ända till slutet.⁹⁰ Man gav dock inte exaktare bestämmelser om den plats där vigselfaret knäböjde.

De engelska vigselformulären var de enda av de europeiska traditionerna som föreskrev att de vigda skulle knäböja på de trappor som ledde till altaret. Pället utbreddes på denna plats över paret. De stod under det under två böner. Efter det togs pället av, vigselfaret steg upp och brudmässan fortsattes vidare ända till slutet.⁹¹ De till altaret ledande trapporna torde i detta sammanhang avse de trappor som ledde till koret. Vigselfaret knäböjde på dessa trappor bredvid lekmannaaltaret. De kom alltså från koret tillbaka till lekmannaaltaret. Man kan dra denna slutsats på grund av att en av de böner som lästes under pället berörde förrättningar som förmedlade sakramenten.⁹² Alla sådana förrättningar, inklusive utdelningen av den heliga nattvarden, utfördes under medeltiden i allmänhet alltid vid lekmannaaltaret, alltså inte vid huvudaltaret.⁹³ De under pället lästa bönerna och de sista elementen i brudmässan har äminstone i större kyrkor kunnat utföras på trapporna bredvid huvudaltaret i korområdet, dock inte på det egentliga altarområdet, ty några engelska vigselformulär förskrev att pället skulle hållas av två eller fyra präster.⁹⁴

Det är möjligt, men dock inte antagligt, att de under pället lästa bönerna och de sista elementen i brudmässan också i Sverige i större kyrkor där det fanns många präster har kunnat förrättas i koret vid trapporna bredvid huvudaltaret. I Sverige har pällen vanligen hållits av två män och två kvinnor, troligen två vardera från de vigdas släkt.⁹⁵ Då de inte hade lov att inträda i korområdet, torde de under pället lästa bönerna och de sista elementen i brudmässan ha förrättats vid lekmannaaltaret, eller i mindre kyrkor utan ett sådant altare vid kordörren. Föreskriften i de svenska vigselformulären om att prästen skall vända sig mot altaret betydde att prästen vände sig mot lekmannaaltaret. Prästen torde ha återinträtt i koret och till huvudaltaret efter brudmässan.

Vigselfaret har alltså i Sverige under brudmässan stått på två platser, vid brudbänken i koret och vid lekmannaaltaret eller om sådant inte fanns, framför kordörren. Vigselfaret steg upp från brudbänken när de bestämda elementen i brudmässan var slutförda och steg fram till trapporna som ledde till korskranke och knäböjde där under pället. Efter de två under pället lästa bönerna steg vigselfaret upp och stod på denna plats ända till slutet av brudmässan. När mässan var avslutad gav vigselfaret det frivilliga offret till kyrkan⁹⁶ genom att lämna offerpengar på lekmannaaltaret.⁹⁷

6. *Sammandrag*

I följande tabell åskådliggörs som en sammanfattning vigselaktens olika platser i kyrkobyggnaden.

Vigselfaret lyste till äktenskapet tre gånger så att den första och den andra gången förrättades från kordörren eller från den plats där predikan hölls. Lysningen kunde utföras då från en predikstol eller en ambo eller en predikoglugg eller -öppning. De

Tabell. Den senare upsaliensiska vigseltraditionens olika delar (i förenklad form) och deras förrättningsplatser.

1. Lysningen till äktenskapet (två första gånger)	vid kordörren eller på den plats där predikan hölls (från en predikstol, en ambo eller en predikoklugg eller -öppning vid kordörren eller på läktaren, de kunde också vara vid ett inbyggt i väggutsprång, triumfbågen eller triumfbågsmuren mellan koret och långhuset eller i korskranket)
2. Den tredje lysningen samt de kopulativa delarna	} vid kyrkodörren, i ingångshallen, i vapenhuset
3. Psalmläsning och verser	
4. Böner och välsignelser	
5. Psalmläsning och verser	} vid kordörren inför lekmannaaltaret
6. Böner	
7. Välsignelser	
8. De första delarna av brudmässan (den vanliga mässordningen ända till Sanctus)	vigselfaret satt på brudbänken i koret
9. Brudmässans särskilda delar (välsignelsebönen samt brudprefationen under pället)	vigselfaret låg på knä under pället vid kordörren inför lekmannaaltaret
10. De sista delarna av brudmässan (den vanliga mässordningen ända till slutet)	vigselfaret stod vid kordörren inför lekmannaaltaret

kunde stå vid kordörren eller på läktaren, de kunde också vara vid ett inbyggt väggutsprång, triumfbågen eller triumfbågsmuren eller i korskranket, alltså på gränsen mellan koret och långhuset. Den tredje lysningen hölls i samband med de kopulativa delarna av vigselformulären (punkterna 2-4 i tabellen) som för rättades i Sverige vid kyrkodörren eller i ingångshallen eller i vapenhuset. De välsignade delarna före brudmässan (punkterna 5-7 i tabellen) hölls inne i kyrkan, vid kordörren inför lekmannaaltaret. Brudmässan för rättades på två platser så att vigselfaret satt på brudbänken i koret under de första delarna av den (punkt 8 i tabellen) och steg därefter tillbaka till kordörren vid lekmannaaltaret. De knäböjde där under pället. Om kyrkan inte hade lekmannaaltare,

knäböjde vigselfaret vid kordörren. De stod vid lekmannaaltaret eller vid kordörren under de sista delarna av brudmässan (punkterna 9-10 i tabellen).

Noter

1. Knuutila 1990, 693-696.
2. Såvitt det är bekant, finns det i olika svenska och finska arkiv och bibliotek 13 handskrivna och fyra tryckta medeltida vigselformulär. Några av dem är omtryckta i olika källpublikationer. Alla dessa formulär tillhör vigseltraditioner i olika svenska stift. Man kan finna en katalog över dem i Knuutila 1990, 626-627. Det är dock möjligt att det finns ytterligare handskrivna medeltida svenska vigselformulär upphittade i olika nordiska och europeiska arkiv och bibliotek. Begreppet vigseltradition betyder nedan den enhetliga praxis som var i bruk i ett stift för att för rätta vigsel.

3. Såvitt man vet finns det i Västeuropa ett stort antal handskrivna och tryckta vigselformulär. Se mera om dessa i t. ex. Ritzer 1981, 155-325. Stevenson 1982, 33-94. Knuutila 1990, 630-633.
4. T. ex. MU (Manuale Upsalense [Uppsala stift], tryckt 1487, ompublicerat i Collijn 1918), 25, 27, 30. MEA (Manuale seu Exequiale Aboense [Åbo stift], tryckt 1522, ompublicerat i Parvio 1980), [14-15, 16, 18, 22]. Grath. 1904, 32-33. Knuutila 1990, 723-726.
5. SRA MI 419 (Missalefragment 419 i Svenska riksarkivet, [härstammar från Uppsala stift (den äldre upsaliensiska vigseltraditionen)] handskrift från 1300-1400-talen), 6v. SRA RIT 13 (Ritualefragment 13 i Svenska riksarkivet, [härstammar från Uppsala stift (den äldre upsaliensiska vigseltraditionen)] handskrift från 1300-1400-talen), 1v. HM (Hemsjömanualen [Hemsjö, i Skara stift], handskrift från slutet av 1300-talet eller från början av 1400-talet, tryckt i Johansson 1950), 171. HUB RIT 14, 23, 24, 29 (Ritualefragmenten 14, 23, 24, 29 i Helsingfors universitets bibliotek, [härstammar från Åbo stift (den enhetliga åboensiska vigseltraditionen)], handskrifter från 1300-1400-talen) 14, 2r. 23, 1v. 24, 3v. 4v. 29, 3v. 4v. 5r. SRA RIT 8 (Ritualefragment 13 i Svenska riksarkivet, [härstammar från Uppsala stift (den senare upsaliensiska vigseltraditionen)] handskrift från 1400-talet), 1v. MU, 25, 27. MEA, [14-15, 17, 18]. MI. (Manuale Lincopense [Linköpings stift], tryckt 1525, ompublicerat i Freisen 1904), 39.
6. Knuutila 1990, 702.
7. SRA RIT 8, 1v. MU, 25.
8. Upplandslagen, Kyrkobalk 15 § 2 (tryckt i Holmbäck & Wessén 1933-1946 I). Västmannalagen, Kyrkobalken 20 § 1 (tryckt i Holmbäck & Wessén 1933-1946 II).
9. Dalalagen, Kyrkobalk 7 (tryckt i Holmbäck & Wessén 1933-1946 II). Nilsén 1991, 40, 193.
Begreppet Sanghus betydde ursprungligen den del i kyrkobyggnaden där kören sjöng. Ordet durum innebar dörren, porten. I sanghus durum heter därför på nusvenska vid sänghusdörren, korsrankets grind, dörr eller i kordörren. Söderwall 1884-1918 I, 209-210. Söderwall 1884-1918 II:1, 315. Söderwall 1953-1973 I, 127. Söderwall 1953-1973 II, 690. Holmbäck & Wessén 1933-1946 II, 16.
10. Dijkman 1703, 313. Baclter 1762, 672-673.
Om medeltida korskrank t. ex. Braum 1924, 649-670. Rydbeck 1964, 194-196. Nilsén 1991, 73-84, 192-193.
Korskrank restes inte alls i Sverige under gotikens tid enligt Anna Nilsén. Nilsén 1991, 27-50. Nilsén 1993, 11-17. Nilséns uppfattning har ifrågasatts av Britt-Inger Johansson. Johansson 1993, 54.
11. T. ex. Een handböck påå Swensko 1529. Bijr. Een Handbook 1541. Bijr. Käsikiria (Handboken på finska) 1549 (=KK 1549). Cijr. Handbook 1614, XXXVr. Käsikiria (Handboken på finska) 1614, 64. Se också Parvio 1980, 191 not 37.
Föreskriften för lysningen i KK 1549 innehöll inte orden »den gamla traditionen«.
12. Parvio 1983, 10-11. Jfr. Quensel 1890 I, 29 not 3. Predikostolen var enligt Quensel inte den ursprungliga förrättningsplatsen för lysningen i Sverige.
13. T. ex. Pernler 1982, 75-88. Andersson 1993, 188-193. Pernler 1993, 111-112. Härdelin 1993, 79-89.
14. Begreppen predikstol och ambo har likställts åtminstone i följande urkunder från slutet av 1400-talet: Finlands medeltidsurkunder (=FMU) 1910-1928 IV, 3632 (Åbo klockerlag från slutet av 1400-talet), 4255 (ett brev av biskop Magnus III Nicolai Stiernkors från den 18 aug. 1489 till kyrkoherdar), 4415 (ett statut av biskop Magnus III Nicolai Stiernkors från 20 juli 1492). Sandholm 1963, 203, 204 (Åbo klockerlag från slutet av 1400-talet). Se också Cleve 1932, 134.
Ordet suggestus avsåg också predikostolen under 1400-talet. Diefenbach 1857, 565.
Rörande förekomsten av den svenska termen predika stol i medeltida källor se Söderwall 1884-1918 II:1, 213. Söderwall 1953-1973 II, 620.
15. Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok 1622-1667 (1962), 131. Cleve 1932, 130-132. Rinne 1948-1952 I, 345, 353-354, 359-360. Se också Nilsén 1986, 242. Nilsén 1991, 194-201. Jfr. Nilsén 1991, 211, som med inte full säkerhet anser att läkturen i Korpo kyrka härstammar från medeltiden.
16. Hildebrand 1879-1903 III, 336. Rinne 1912, 169-181. Cleve 1932, 132-133, 134. Nilsén 1991, 49, 211-213. Se också Reinle 1991, 909-910.
17. Rinne 1912, 169-175. Cleve 1932, 133-134. Nilsén 1991, 192-194. Se också Nilsén 1993, 21.
18. Stolt 1993, 141.
19. Nilsén 1991, 201-204.
20. Rinne 1912, 181-189. Cleve 1932, 134-135. Hickkanen 1994, 90-96, 250.
21. T. ex. Synodalstatuter 7. 7. 1280 (1281) och 1278-1317 vid Skara stift. Gummerus 1902, 58, 59, 62-63, 65.

- Rörande tolkningen av uttrycket in facie ecclesie se t. ex. Sheehan 1978, 443. Brooke 1989, 250.
22. SRA RIT 8, 1v. HUB RIT 24, 3v. 29, 3v. HM, 171. MU, 25. MEA, [14].
 23. Gotlandslagen 24 pr (tryckt i Holmbäck & Wessén 1933-1946 IV). Carlsson 1962, 161.
 24. Jfr. Johansson 1950, 89. Orden in facie ecclesie betydde enligt Johansson inte att den kopulativa delen av vigselakten skulle ha förrättats utanför kyrkobyggnaden.
 25. Knuutila 1990, 694.
 26. Ritzer 1981, 298-309.
 27. T. ex. c 1-3, 6 C. 30 q 5.
 28. Köstler 1933, 28-29. Jfr. Opet 1910, 16, 79-92, 96. Enligt Opet har prästen förrättat giftermålet i någon form i samband med vigselakten redan under slutfasen av romerska riket samt också under 1000-1200 -talen. Se mera härom Ritzer 1981, 217-221, 335-339.
 29. Köstler 1933, 4-7, 29. Carlsson 1965-1972 II, 55.
 30. T. ex. c 17 C. 28 q 1. Ritzer 1981, 305.
 31. T. ex. Opet 1910, 7. Köstler 1933, 29. Ritzer 1981, 317-320. Stevenson 1982, 68.
 32. T. ex. MiMel (Missale Melaniense [St. Melaine de Rennes], manuskript från 1100-talet, publicerat i Molin & Mutembe 1974), 285. Opet 1910, 105-106. Köstler 1933, 29-30. Carlsson 1965-1972 II, 26. Se också Brooke 1989, 248-250.
Jfr. stadgandet i det tyska RiStFl-vigselformuläret från 1100-talet (Rituale St. Florian [St. Florianus Laventinensis dyocesis, Steirmark, Österrrike], manuskript från 1100-talet, publicerat i Franz 1904, 46) samt föreskriften i det franska PoAr -vigselformuläret från 1300-talet (Pontificale Arelate [Arles], manuskript publicerat i Molin & Mutembe 1974, 301). Dessa stipulerade att brudens föräldrar eller närmaste släktingar skulle överlämna henne till prästen för vigsel först efter giftermålet. Dessa stadganden var baserade på bestämmelser i kanoniska rätten (t. ex. c 4 C. 30 q 5). Freisen 1918-1919 II, 33. Carlsson 1965-1972 II, 26, 28-29.
 33. T. ex. MiRoA (Missale Rotomagense [Rouen], manuskript från slutet av 1200-talet, publicerat Molin & Mutembe 1974), 295. RiMB (Rituale Monasterii Barbellae [Barbeau, i Sens stift], manuskript från 1300-talet, publicerat i Molin & Mutembe 1974), 306. Stevenson 1982, 71, 75, 82.
 34. T. ex. Italien: PoRoA (Pontificale Romanum Appendix [Rom], manuskript från 1200-talet, publicerat i Andrieu 1938), 300 ; giftermålet, vigselfrågorna och ringceremonien vid kyrkodörren. Spanien: MHis (Manuale Hispalense [Sevilla], inkunabel från 1494, publicerat i Freisen 1918-1919 I), 96-98, 99 : den tredje lysningsgången, vigselfrågorna, ringceremonien och överlämtandet av fästningsgåvan från brudgummen till bruden vid kyrkodörren.
Se mera om utvecklingen och utbredningen av de kopulativa delarna i vigselakten under medeltiden i Europa t. ex. Stevenson 1982, 68-76, 82.
 35. T. ex. MiEB (Missale Edmundi Burgus [Bury St. Edmunds], manuskript från år 1125-1135, publicerat i Molin & Mutembe 1974), 289-290. PoMag (Pontificale in bibliotheca Magdalen college, Oxford, manuskript från 1100-talet i Magdalene college, Oxford, publicerat i Henderson 1875), 160*. OEM (Officium Eveshamensis Monasterii [Evesham], manuskript från 1200-1300-talen, publicerat i Wilson 1893), 39. Stevenson 1982, 63, 68, 70-71, 250. Jfr. MVH (Missale Vetus Hibernicum [Irland], handskrift från år 1150-1250, publicerat i Freisen 1918-1919 II), 81. Dessa föreskrev att de kopulativa delarna i vigselakten skulle förrättas inne i kyrkan, framför altaret. Se också Brooke 1989, 253-257.
Flera engelska och europeiska vigselformulär har mottagit intryck av vigseltraditionen i Salisbury stift under 1200-1400-talen.
 36. T. ex. MiS (Missale ... Sarum [Salisbury], ett till den äldre Sarum-traditionen tillhörande manuskript från 1150-1319, publicerat i Freisen 1918-1919 II), 202-203, 204. Se också Carlsson 1965-1972 II, 31.
Också i andra engelska vigselformulär från 1200-talet fanns föreskrifter om att tillkännagivandet av brudgummens fästningsgåva, giftermålet, vigselfrågorna samt äkteskapslöftena skulle förrättas vid kyrkodörren. Bestämmelsen var dock inte identisk med den motsvarande föreskriften i MiS-vigselformuläret. T. ex. MiPH (Missale Hanleiaense [Hanley Castle, Worcestershire], handskrift från slutet av 1200-talet, publicerat i Henderson 1875), 163*-164*. Stevenson 1982, 77. Jfr. PoAEB (Pontifical Aniani episcopi Bangorensis [Bangor], manuskript från 1200-talet, publicerat i Henderson 1875), 162-163, som innehöll bestämmelsen om tillkännagivandet av brudgummens fästningsgåva samt giftermålet. Föreskriften omnämnde inte deras förrättningsplats, men man kan dra den slutsatsen att de hölls vid kyrkodörren på grund av bestämmelsen i följande delar av vigselformuläret där det omtalas rörande intågandet i

- kyrkan. Jfr. Stevenson 1982, 76, enligt vilken PoAEB-vigsselformuläret innehöll vigsselfrågorna. De ingår inte i den edition av PoAEB-vigsselformuläret som Henderson har publicerat.
37. Det andra av MiS-manuskripten (handskrift B) från sekelskiftet 1200-1300 bestämde, att brudgummen tar bruden till sin hustru genom att svara jakande på en fråga förrättad av prästen. Freisen 1918-1919 II, 203 not 1.
 38. T. ex. WeMa (The Welsh Manual [antagligen St. Asaph stift i Walles], manuskript från 1400-talet, publicerat i Henderson 1875), 167*. MiH (Missale Helfordense [Hereford], tryckt 1502, ompublicerat i Henderson 1875), 115*-116*. MS 1506 (Manuale ... Sarum 1506 [Salisbury, den äldre Sarum-traditionen], tryckt 1506, ompublicerat i Henderson 1875), 17*, 18*-19*. MPE (Manuale et Professionale ... Eboracense [York], tryckt 1506, ompublicerat i Henderson 1875), 24, 26-27.
Om giftermålet, vigsselfrågorna och äktenskapslöftena i engelska medeltida vigsselformulär Stevenson 1982, 76-81, 83.
 39. MNa (handskriften Manuale Norvegicum a [O:Thott, fol. 13r-20r], manuskript från ≈ 1300, härstammar från Nidaros stift, publicerat i Faehn 1962), 19-20. MNb (handskriften Manuale Norvegicum b [B:NKS 133f, fol 47v-48v; b+B:NKS 133f, fol 26v], manuskript från 1250-1300, härstammar från Nidaros stift, publicerat i Faehn 1962), 24. Stevenson 1982, 84-86. Stevenson 1983, 352-553. Stevenson (Stevenson 1982, 86) anger MiEB-vigsselformuläret eller någon annan vigseltradition som var nästan identisk med den som källa till MNa och MNb.
 40. MaKa (Manuale ecclesiae Katzløssa [Katzløssa i Lunds stift], manuskript från början av 1400-talet, handskriften förvaras i Bibliothèque Nationale, Paris signum Ms. lat. 935, 11v). Se också Troels & Lund 1929-1931 III: XI, 26.
 41. NoM (Manualet från Notmark [Notmark på ön Als i Odense stift], manuskript från 1470-talet, publicerat i Ottosen 1970), 69. Stevenson 1983, 553.
 42. SRA MI 419, 6v. SRA RIT 13, 1v.
Källan till bestämmelsen i början av SRA RIT 13 torde ha varit motsvarande föreskrift i engelska vigsselformulär från 1100-1300-talen på grund av att de var identiska ord för ord. T. ex. MiS, 202-203.
 43. HM, 171. BS, 131. Den svenska kyrkoordningen 1571 (1971), 120-121.
 44. SRA RIT 8, 1v. MU, 25. Det finns avvikelser bara i ortografin i deras föreskrifter. Knuutila 1990, 308.
 45. Stevenson 1982, 86-87.
 46. HUB RIT 23, 1v (innehåller bara ifrågavarande föreskrift samt vigsselfrågorna). 24, 3v, 4r. 29, 3v, 4r. MEA, [14-15, 16]. Knuutila 1984, 96-100.
 47. Se också Grath 1904, 53.
Det fanns i andra svenska vigseltraditioner inga föreskrifter om att en del av vigselakten skulle förrättas vid kyrkodörren. Man kan trots det antaga att man åtminstone utförde ritualen så här i Linköpings stift. Man kan göra denna slutsats på grund av en bestämmelse längre fram i stiftets vigseltradition som föreskrev att vigselparet skulle ledas in i kyrkan (t. ex. ML, 39. Se också Johansson 1950, 89.). Däremot fanns inte en den sådan föreskrift i HM och BS, som tillhörde vigseltraditionen i Skara stift (jfr. dock Johansson 1950, 89, enligt vilken en del av vigselakten i HM utfördes utanför kyrkobyggnaden).
 48. KK 1549, 19.
 49. Boëthius 1933, 65. Cinthio 1964, 704-705. Anderson 1975, 516. Gardberg 1975, 521-522. Hickkanen 1994, 36-48.
 50. Boëthius 1933, 63. Cinthio 1964, 704. Anderson 1975, 516.
 51. FMU V, 3642. Sandholm 1963, 127.
 52. Rinne 1948-1952 II, 215-216.
 53. SRA MI 419, 6v. SRA RIT 8, 1v. SRA RIT 13, 1v. MU, 25.
 54. T. ex. Östgöotalagen giftermålsbalken 6 pr (tryckt i Åke Holmbäck & Elias Wessén 1933-1946 I) förbjöd prästen att förrätta vigselakten utan att giftern var med. Magnus Erikssons landslag giftermålsbalken 1, 2 § 1 (tryckt i Åke Holmbäck & Elias Wessén 1962), Magnus Erikssons stadslag giftermålsbalken 1, 2 pr (tryckt i Holmbäck & Wessén 1966) och Kristoffers landslag giftermålsbalken 1, 2 § 1 (tryckt i Collin & Schlyter 1827-1869 XII) stadgade att inga andra personer än brudens släktingar kunde ha giftorätten.
 55. SRA RIT 8, 1v. MU, 25.
 56. KK 1549, 16. Knuutila 1990, 76.
 57. HUB RIT 14, 2r (delvis fragmentariskt). 24, 4v (delvis fragmentariskt). 29, 4v (delvis fragmentariskt), 5r. MU, 27 (den latinska tekstens ortografi efter MU). MEA, [17-18]. ML, 39 (den föreskrev inte att vigselparet skulle gå till koret för att vara med i brudmässan).
 58. T. ex. England: PoEl (Pontificale Elyense [Ely], manuskript från 1100-talet, publicerat i Henderson 1875), 162*. MiS, 414. Frankriket: MiRoA, 295. Danmark: NoM, 70 (den föreskrev att också psalm 118 skulle läsas). LAS (Liber agendarum Sleszwicene [Slesvig], tryckt 1512, ompublicerat i Freisen 1898a). 63. Norge: MNa, 20. Jfr. MR (Manuale Roskildense [Roskilde],

- tryckt 1513, ompublicerat i Freisen 1898b), 18, enligt vilket vigselfaret gick in i kyrkan först när brudmässan tog sin början. De danska och norska vigselformulären föreskrev inte om att vigselfaret skulle gå fram till koret för att vara med i brudmässan.
- Numreringen av psalmerna i psaltaren anges enligt ordningen i Vulgata. T. ex. [Biblia Vulgata] 1485, 57r.
59. T. ex. Frankrike: PoMLy (Pontificale [Eboraense ?] Monasterii Lyrense [Évreux ?], manuskript som har förvarats i Lyre kloster), manuskript från 1100-talet, publicerat i Molin & Mutembe 1974), 287. Grath 1904, 54. Troels & Lund [1908-1910] XI, 57. Jfr: t. ex. PoAEB, 163* (England). MiRoB (Frankrike, Missale Rotomagense [Rouen], tryckt 1455, ompublicerat i Molin & Mutembe 1974), 304, enligt vilka vigselfaret ingick direkt från kyrkodörren in i kyrkokoret.
60. T. ex. PoMag (Pontificale in bibliotheca Magdalen college, Oxford [manuskript från 1100-talet i biblioteket i Magdalen college i Oxford], publicerat i Henderson 1875), 160*. MiPH (Missale Parrochiense Hanleiaense [Hanley Castle, Worcestershire], manuskript från slutet av 1200-talet, publicerat i Henderson 1875), 164*-165*. WeMa (168*-169*). De tre vigselformulären föreskrev endast att vigselfaret skulle ledas fram till altaret. OEM, 39. MaRa (Manuale Rathense [Rath, Irland], manuskript från 1400-talet, publicerat i MacGregor 1905), 3. MiH (Missale Helfordense [Hereford], tryckt 1502, ompublicerat i Freisen 1918-1919 II), 118*-119*. MS 1506, 20*-21*. MPE, 28-29. Se också Freisen 1918-1919 II, 79, 83, 87.
61. T. ex. England: MiEB, 290. MiPH, 164*. WeMa, 168 *. Grath 1904, 56-57.
62. T. ex. vigselfaret skulle efter förskrifter i MVH hålla ljusen i sina händer ända till oblationen i brudmässan och offra dem under den. MVH (Missale Vetus Hibernicum [Irland], manuskript från 1150-1250, publicerat i Warren 1879), 81, 82. MiH bestämde å sin sida, att vigselfaret skulle hålla två ljus i sina händer också under brudmässan. MiH, 119*. Wilson 1893, 183.
- Offergåvorna bärs på urkristna tider fram under offertoriumet. Se mera om det i Sandholm 1963, 114.
63. Se om brinnande ljus på altaret under brudmässan t. ex. Rodhe 1923, 368.
64. T. ex. MPE, 28.
65. Redmond 1967, 348-349. Se också Simisalo 1964, 114. Nilsén 1986, 242. Nilsén 1991, 193.
66. Rinne 1941-1952 II, 2, 3-6. Norberg 1964, 192. Tapio 1968, 55-56. Se också Nilsén 1993, 18.
67. Norberg 1956, 109. Cleve 1956, 111. Nilsén 1986, 241, 242-243. Nilsén 1993, 17-18. Jfr: Nilsén 1993, 18.
68. Riska 1985, 130. Jfr. Saartio 1952, 113-114, enligt vilken lekmanaltaret i Hollola kyrka stod fastmurt i den södra väggen. Det stod också fäst vid korskranket på den sidan om långhuset. Se också Nilsén 1991, 100.
69. T. ex. Simisalo 1964, 114. Nilsén 1991, 193.
70. Tapio 1968, 53-54, 56 (bilden nr. 3).
71. Nilsén 1991, 95, 100. Nilsén 1993, 17-18.
- Att man inte kan finna fundamentrester av lekmanaltaret i mindre kyrkor bevisar inte att sådana kyrkor inte alls hade haft lekamannalutare ty det var ju möjligt att konstruera det lätt utan särskilt stora underbyggnader. Det finns nämligen uppgifter om efterreformatoriska »sidoaltaren« av trä i Sverige. Nilsén 1991, 104. Nilsén 1993, 17-18. Se också Hiekkänen 1993, 68.
72. Se också Rinne 1941-1952 I, 347.
73. ML, 39 (vigselfaret bestänktes med vigvatten). P.g.a. en föreskrift i Åbo klockarlag från slutet av 1400-talet kan man antaga att brudparet leddes med tända ljus i händerna in i kyrkan. FMV IV, 3632. Sandholm 1963, 206, 127. Denna sedvänja har enligt Claus Magnus förekommit också i Sverige. Olaus Magnus 1567, 481.
- Det fanns motsvarande bestämmelser också i andra nordiska vigseltraditioner. T. ex. i Danmark höll vigselfaret ljusen i sina händer och de bestänktes med vigvatten. LAS, 63. I Norge höll vigselfaret ljusen i sina händer. MNa, 20.
74. T. ex. Daudin Psaltari 1551 (Davids Psaltare 1551) 404, 410. Knuutila 1990, 404.
75. T. ex. Upplandslagen Kyrkobalken 9 pr. Hälsingelagen Kyrkobalken 9 (tryckt i Holmbäck & Wessén 1933-1946 III). Stadgandena i Upplandslagen (Kyrkobalken 9 pr) upprepades också i Finland i Codex Aboense (codex f. d. Kalmar) (1974), 25-26. Cederlöf 1934, 224. Se också Carlsson 1965-1972 II, 14-15.
76. T. ex. Statuter av biskopen Hemming (1352). FMU I, 624. Åbo klockarlag från slutet av 1400-talet. FMU IV, 3632. Cederlöf 1934, 224. Sandholm 1963, 207, 127. Carlsson 1965-1972 II, 14. Beloppet av dessa avgifter var olikartat på olika håll i Finland. Se mera om det Cederlöf 1934, 223, 224-225.
- Det finns också underrättelser om att ljusen också var i bruk under 1500-talet i detta sammanhang. T. ex. Konung Gustav

- den förstes registratur (= GVR) IV (1527), 242. GVR V (1528), 61, 66. Belfrage 1932, 40-41. Cederlöf 1934, 141. Man strävade efter att avstå från bärandet av vigselljusen först under 1590-talet. Svenska Riksdagsakter I:3 (1887), 63 (protokoll hållet vid Upsala möte den 9. mars 1593, B-versionen). Svenska synodalstatuter (= SSA) II:1 (1909), 55 (Stadga i beslut vid Strängnäs prästmöte 1593). Andrén 1953, 117 (stadgan bifogad till dokument vid Uppsala möte 1593). Carlsson 1965-1972 II, 14. Sedvänjan försvann dock inte genast, vilket framgår av Stadgan vid Strängnäs synodalstatuter 1593-1594. Brudparet skulle enligt stadgan offra strax efter ankomsten till altaret. SSA II:1, 56. Föreskriften om offer efter ankomsten till altaret kan tolkas så att det är fråga om de ljus som vigselparet höll i sina händer under intågandet i kyrkan.
77. HUB RIT 14, 2r. 23, 2r (delvis fragmentarisk). 29, 5r (delvis fragmentarisk). MU, 27. MEA, [18].
78. T. ex. MiS, 416. OEM, 41.
79. T. ex. MaRa, 3. WeMa, 169*. MS 1506, 21*. MPE, 29.
80. Man fick som regel inte förrätta de speciella delarna av brudmässan när änkor blev nyvigda. Om en änka ingick äktenskap med en ogift man blev sådana vigselpar inte välsignade med full solemnitet. Om en änkeman och en jungfru däremot ingick äktenskap innehöll brudmässan alla tillämpliga delar. Detta vittnar om att brudmässan var inriktad på bruden. T. ex. MS 1506, 23*-24*. MPE, 37. Macgregor 1905, 40 not 9. Se också Rodhe 1923, 377. Jfr. Bondeson 1988, 40.
81. Sådana föreskrifter fanns t. ex. i klockarlagen i Åbo domkyrka. FMU IV, 3632. Sandholm 1963, 127, 206.
82. Begreppet korområdet betyder i detta sammanhang de fyra typer för koret som generellt fanns i Sverige och Finland: 1) de smala kor som låg på östra delen av kyrkobyggnaden och som är smalare än den; 2) de smala kor som var omgivna av de norra och södra korkorridorerna; 3) de koren omgiven av korkorridoren som omgav det på den norra, östra och södra sidan och 4) de kor som var gränsade av korskranket sträckt sig från den norra kyrkoväggen till den södra väggen och som inrymde den östra delen av kyrkobyggnaden.
83. Knuutila 1990, 709-710.
84. Predikan och kungförelser har kunnat hållas på södra sidan av kyrkan. Nilsén 1991, 203-204.
85. Detta framgår t. ex. av det stadgande från Söderköpings provincialstatuter från 1441 som upptagits i Åbo domkyrkans s. k. svarta bok, enligt vilket brudmässan fick hållas, om bruden inte tidigare hade vigts. Registrum ecclesiae Aboensis 1870, 495.
86. Man började ända från 1200-talet fästa högaltaret vid den östra väggen av kyrkobyggnaden. Orsaken till det torde vara att prästen inte skulle stå med ansiktet vänt mot församlingen till följd av förändringar i mässliturgien. En annan orsak var att det började bli problematiskt att stödja altarskåp och -tavlor vilkas storlek blev större. Dessa kunde stödjas bäst genom att de tillsammans med altaret fästes direkt i östra väggen. Braum 1924, 558. Se också Troels & Lund 1929-1931 III: XI, 36-38.
- I Sverige och Finland har högaltaret vanligen murats in i korets östvägg. De stod fritt i mitten av koret bara i större kyrkor och några andra kyrkor. Cleve 1956, 111. Nilsén 1986, 242.
87. Hildebrand 1879-1903 I:1, 100. Carlsson 1965-1972 I, 97-99, 105, 203-204.
88. Braum 1924 II, 654-658. Rinne 1941-1952 I, 343-344. Nilsén 1991, 49.
- Konungar kunde också i Sverige uppehålla sig i korområdet under kröningen. Det stod nämligen i En Swensk Cröneka av Olavus Petri att [Konung Christiern] ... togh Sacramentit [efter kröningen] vppå inne för högaltaret [i Stocholms Bykyrkio]. En Swensk Cröneka 1917, 291.
89. Knuutila 1990, 432.
90. HUB RIT 14, 2v. 23, 2v. 24, 5r-6r. 29, 5v-6r, 6v. MU, 29-30. MEA, [19-21]. ML, 43-47 (den föreskrev endast att vigselparet skulle knäböja under pälet för läsningen av två böner).
91. T. ex. MiS, 417-418. OEM, 43-45. MaRa, 4-5. MS 1506, 22*-25*.
92. Detta framgår av föreskrifter i engelska vigselformulär gällande förrättande av brudmässan : Hic incipit benedictio sacramentalis, Hic finit benedictio sacramentalis. T. ex. MPE, 37.
93. Se t. ex. Lindquist 1945, 17-20. Helander 1991, 221. Se också Nilsén 1991, 100.
94. T. ex. WeMa, 169*. MiH, 119*. MS 1506, 22*. MPE, 35.
95. Baelter 1762, 688. Carlsson 1965-1972 II, 15. Knuutila 1990, 506-507.
96. Det fanns om detta inga direkta föreskrifter i Sverige, men det danska LAS-vigselformuläret föreskrev om denna tradition. LAS, 68. Troels & Lund 1929-1931 III: XI, 43. Sandholm 1963, 127. Med offret avsågs naturligen de frivilliga pengar till kyrkan som vigselparet enligt den svenska lagstiftningen fick ge till kyrkan utöver de pengar som de gav för ljusen. (t. ex. Upplandslagen Kyrkobalken 9pr). Åbo klockarlag föreskrev att prästen och klockaren skulle få de pengar som vigselparet of-

frade till kyrkan i detta sammanhang. FMU IV, 3632. Sandholm 207. 127.

97. Man gav först under 1600-talet noggrannare föreskrifter om platsen för offret enligt vilka brudgummen och bruden offrade inför huvudaltaret efter brudmässan. Under offret skulle sjungas psalmen Säll är then man (Kyrko-ordningsförlag av Olof Laurelius och Erik Emporagrius från 1659. Kyrko-ordningar och förslag ... II:1. (1881), 242. Kyrko-ordningar och förslag ... II:2 (1887), 144). Denna psalm var en svensk översättning av psalm 128 i psaltaren (Kurvinen 1929, 265). Den har under medeltiden utnyttjats när vigselparet leddes från kyrkodörren till kyrkan. De hade då de ljus i sina händer vilka de offrade till kyrkan under mässan. Man torde på denna grund kunna antaga att traditionen att offra inför altaret har levt oförändrad från medeltiden. Vigselparet torde i stället ha offrat under medeltiden inför det norra sidoaltaret, Maria altaret. s. k. »kakaltaret« vid korgränsen, inte inför huvudaltaret. Om »kakaltaret« Nilsén 1991, 103-105.

Litteratur

- Anderson, I.: Vapenhus. I: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (=KLNLM) XIX. Helsingfors 1975.
- Andersson, R.: Postillor och predikan. En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning. Diss. Sällskapet Runica et mediaevalia. Scripta minora I. Stockholm 1993.
- Andrén, Å.: Uppsala möte 1593 och Strängnäsbeslutet om ceremoniernas bortlegning. I: Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. Årsberättelse 1952-1953. Lund 1953.
- Andrieu, M.: Le pontifical romain au moyen-âge. I: Le Pontifical romain du XIIe siècle. Studi e testi 86. Città del Vaticano 1938.
- Baehler, S.: Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna. Stockholm 1762.
- Belfrage, S.: Studier i svensk reformationslitteratur. 3-5. Lunds Universitets Årskrift. N. F. Avd. 1 Bd 28:4. Lund 1932.
- Boëthius, G.: Kyrkliga byggnader deras inredning och skrud. Sverige. I: Nordisk kultur XXIII. Stockholm 1933.
- Bondeson, L.: Seder och bruk vid bröllop. Stockholm 1988.
- Braun, J.: Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. II. München 1924.
- Brooke, C. N. L.: Marriage and society in the central middle ages. I: Marriage and Society. Ed. by R. B. Outhwaite. London 1989.
- Carlsson, L.: Äktenskapsrätten i Visby stadslagen. I: Strödda meddelanden och aktstycken. Historisk Tidskrift 81 (1961). Stockholm 1962.
- Carlsson, L.: »Jag giver dig min dotter«. Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia I-II. Skrifter utgivna av institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Karin Olin. Serien I:18-20. Stockholm 1965-1972.
- Cederlöf, J.: Det finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 239. Helsingfors 1934.
- Cinthio, E.: Kyrkoportal. I: KLNLM IX. Helsingfors 1964.
- Cleve, N.: Predikstolar och predikstolskonst i Finland intill år 1700. I: Historiska och litteraturhistoriska studier. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 229. Helsingfors 1932.
- Cleve, N.: Altare (Finland). I: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid I. Helsingfors 1956.
- Codex Aboense (codex f. d. Kalmar, tryckt i faksimile). Helsinki 1974.
- Collin, H. S. & C. J. Schlyter: Corpus iuris Sueo-Gotorum. Samling af Sveriges gamla Lagar. I-XII. Stockholm-Lund 1827-1869.
- Collijn, I. Manuale Upsalense. [Stockholm 1487]. Den svenska kyrkans äldsta tryckta handbok. Efter det nyrekonstruerade exemplaret i Kungl. Biblioteket. Kungl. Bibliotekets samlingar. Stockholm 1918.
- Dauidin Psaltari 1551 (Davids Psaltare 1551) av Mikael Agricola (publicerad i faksimile: Mikael Agricolan Teokset III. Porvoo 1987).
- Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. Utg. av Sven Kjöllersström. Lund 1971.
- Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok 1622-1667. Utgiven och kommenterad av C. J. Gardberg och Daniel Toijer. Värmland förr och nu. Meddelande från Värmlands fornminnes och museiförening. Årgång 60. Karlstad 1962.
- Diefenbach, L.: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Francofurti ad Moenum 1857.
- Dijkman, P.: Antiquitates Ecclesiasticae, Eller gamle Swenske Kyrkie-Handlingar. Stockholm 1703.
- Een handbock påå Swensko ... Stochohm 1529.
- Een Handbock ... Vpsala 1541.
- En Swensk Cröneka. I: Samlade skrifter af Olavus Petri IV. Uppsala 1917.

- Faehn, H. : Manuale Norvegicum (Presta handbók). Ex tribus codicibus saec XII-XIV. Libri liturgiæ provinciae Nidarosiensis medii aevi. Vol. I. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Den rettshistoriske kommisjon. Osloiae 1962.
- Finlands medeltidsurkunder. Samlade och i utgifna af Finlands statsarkiv. I-V. Helsingfors 1910-1928.
- Franz, A. : Das Rituale von St. Florian aus dem zwölften Jahrhundert. Freiburg im Breisgau 1904.
- Freisen, J. : Liber Agendarum ecclesie et diocesis Sleszwicensis. Katholisches Ritualbuch der Diözese Schleswig im Mittelalter. Paderborn. 1898a.
- Freisen, J. : Manuale Curatorum secundum usum ecclesie Roschildensis. Katholisches Ritualbuch der dänischen Diözese im Mittelalter. Paderborn. 1898b.
- Freisen, J. : Manuale Lincopense, Breviarum Scarense, Manuale Aboense. Katholische Ritualbücher Schwedens und Finnlands im Mittelalter. Paderborn 1904.
- Freisen, J. : Das Eheschliessungsrecht in Spanien, Grossbritannien und Irland und Skandinavien (Dänemark mit Schleswig-Holstein, Schweden Norwegen und Finnland). I-II. Paderborn 1918-1919.
- Gardberg, C. J. : Vapenhus. Finland. I: KLN XIX. Helsingfors 1975, 521-522.
- Grath, G. F. : Svenska kyrkans brudvigsel. En historisk-liturgisk framställning. Upsala. 1904.
- Gummerus, J. : Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan. Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen II:2. Upsala 1902.
- Handbook ... Stockholm 1614.
- Helander, S. : Sockenkyrkans liturgiska profil. I: Kyrka och socken i medeltidens Sverige. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm 1991.
- Henderson, W. G. : Manuale et Processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis. The publications of the Surtees Society. LX-III. Edinburg 1875.
- Hiekkänen, M. : Rengon kirkon historia (Historien av Rengo kyrka) I: Rengon historia. Jyväskylä 1993.
- Hiekkänen, M. : The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology. Diss. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 101. Vammala 1994.
- Hildebrand, H. : Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. I-III. Stockholm 1879-1903.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén : Svenska landskapslagar tolkade och förklarade. I-V. Uppsala 1933-1946.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén : Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Ser. I:6. Lund 1962.
- Holmbäck, Å. & E. Wessén : Magnus Erikssons stadslag i nysvensk tolkning. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Ser. I:7. Lund 1966.
- Hårdelin, A. : Predikan för alla stånd. Preliminära iakttagelser om predikan i medeltidens Sverige. I: Kyrkohistorisk årskrift 1993. Uppsala 1993.
- Johansson, B-I. : (en recensio): Anna Nilsén: Kyrkorummets brännpunkt. Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets akademien. 244. Stockholm 1991. I: Valör. Konstvetenskapliga studier 4 / 1993. Uppsala 1993.
- Johansson, H. : Hemsjömanualen. En liturgi-historisk studie. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 24. Lund 1950.
- Knuutila, J. : Ritualet i Åbo stift. Den medeltida finländska manualtraditionen i ljuset av ritualefragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek. I: Finska kyrkohistoriska samfundets årskrift 74 (1984). Loimaa 1984.
- Knuutila, J. : Avioliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutina Suomessa vuoteen 1629 (Summary: Matrimony as a Juridical and Ecclesiastical Institution in Finland up to 1629). Diss. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 151. Jyväskylä 1990.
- Konung Gustav den förstes registratur. Handlingar rörande Sveriges Historia. IV-V (1527-1528). Stockholm 1861-1916.
- Kurvinen, P. J. I. : Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 1640 (Första skede av den finska psalmdiktningen till året 1640). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 180. Helsinki 1929.
- Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686 ... II:1-2. Stockholm 1881-1887.
- Käsikiria ... (Handboken på finska). Stockholm 1549.
- Käsikiria ... (Handboken på finska). Stockholm 1614.
- Köstler, R. : Ringwechsel und Trauung. Eine kirchen- und deutschrechtliche Untersuchung. I: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 53. Kanonistische Abteilung 22. Weimar 1933.
- Lindquist, D. : Första mässan i Stockholm. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 12. Stockholm 1945.
- MacGregor, D. : The Rathen Manual. Edited with translation and notes. Aberdeen 1905.

- Molin, J.-B. & P. Mutembe : Le rituel du Mariage en France du XIIIe au XVIe siècle. Théologie historique. Paris 1974.
- Nilsén, A. : Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Malarlandskapen och i Finland 1400-1534. Uddevalla 1986.
- Nilsén, A. : Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan från romantik till nygotik. Uddevalla 1991.
- Nilsén, A. : Kyrkorummets i historisk belysning. Föredrag vid arkeologiseminarium i Mariehamn 24-26 september 1993. I: Valör. Konstvetenskapliga studier 4 / 1993. Uppsala 1993.
- Norberg, R. : Altare. I: KLNM I. Helsingfors 1956.
- Norberg, R. : Korsaltare. I: KLNM IX. Helsingfors 1964.
- Olaus Magnus Historia de gentium septentrionalibus variis conditionibus. Basel 1567.
- Opet, O. : Brauttradition und Konsensgespräch in mittelalterlichen Trauungsritualen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Eheschliessungsrecht. Berlin 1910.
- Ottosen, K. : The Manual from Notmark. Bibliotheca liturgica danica. Copenhagen 1970.
- Parvio, M. : Manuale Aboense 1522. I: Manuale seu Exequiale Aboense 1522. Editio stereotypa cum postscripto a Martti Parvio. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 115. Pieksämäki. 1980.
- Parvio, M. : Manuale seu Exequiale Aboense 1522. [Ett faksimile]. Editio stereotypa cum postscripto a Martti Parvio. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 115. Pieksämäki 1980.
- Parvio, M. : Yx Kijossana ia Rucous wden vuoden päivänä. Suomalainen saarnatuoliliturgia 1500-luvulla (Referat: Predikstolsliturgin i Finland på 1500-talet). Suomi 126. Helsinki 1983.
- Pernler, S.-E. : Predikan ad populum under svensk medeltid. I: Predikohistorisk perspektiv. Studier tillägnade Åke Andrén. Red. av Alf Härdelin.. Uppsala 1982.
- Pernler, S.-E. : En mässa för folket. I: Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- Quensel, O. : Bidrag till svenska liturgiens historia. Historisk belysning af 1529-års handbok. I-II. Uppsala 1890.
- Redmond, R. X. : Altar. In the Liturgy. I: New catholic Encyclopedia I. New York 1967.
- Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkans svartbok med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis utg. genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1870 (den är omtryck 1996).
- Reinle, A. : Kanzel. I: Lexikon des Mittelalters V. München 1991.
- Rinne, J. : Über die Innen und Aussenkanzeln in den mittelalterlichen Kirchen Finnlands. I: Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 26. Helsingfors 1912.
- Rinne, J. : Turun tuomiokirkko keskiaikana (Åbo domkyrka under medeltiden). I-III. Turku 1948-1952.
- Riska, T. : Keskiaikainen kirkko. I: Hollolan kirkko (Den medeltida kyrkan i Hollola). Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historia. Hämeenlinna 1985.
- Ritzer, K. : Formen, Riten und Religiöses Brauchtum der Eheschliessung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends. Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 38. 2. verbesserte und ergänzte Auflage bearbeitet von Ulrich Herrmann und Willibrord Heckenbach. Münster 1981.
- Rodhe, E. : Svenskt gudstjänstliv. Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken. Stockholm 1923.
- Rydbeck, M. : Korskrank. I: KLNM IX. Helsingfors 1964.
- Saartio, R. : Hollolan kirkko kuvissa (Kyrkan i Hollola i bilder). Helsinki 1952.
- Sandholm, Å. : Klockarämbetet i den svenska kyrkoprovinsen under medeltiden. Acta Academiae Aboensis humaniora XXVI. 1. Åbo 1963.
- Sheehan, M. M. : Marriage theory and practice in the conciliar legislation and diocesan statutes of medieval England. I: Mediaeval Studies 40 (1978). Toronto 1978.
- Sinisalo, A. : Kor (Finland). I: KLNM IX. Helsingfors 1964.
- Stevenson, K. : Nuptial Blessing. A Study of Christian Marriage Rites. London 1982.
- Stevenson, K. : The marriage-rites of medieval Scandinavia: A fresh look. I: Notae. Ephemerides Liturgicae 97 (1983). Paris 1983.
- Stolt, B. : Kyrkorum och kyrkoskrud. I: Mässa i medeltida socken. En studiebok av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt. Skellefteå 1993.
- Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tidelvarvet 1521-1718. I:3. Stockholm 1887.
- Svenska synodalstatuter efter 1500-talets ingång. II:1. Uppsala 1909.

- Söderwall, K. F. : Ordbok öfver svenska medeltida språket. I-II. Lund 1884-1918.
- Söderwall, K. F. : Ordbok över svenska medeltids-språket. Red. av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren, E. Wessén. I-II. Lund 1953-1973.
- Tapio, O. : Laitilan kirkon alttarit (Altaren i Letala kyrka). I: Suomen museo 75 (1968). Tapiola 1968.
- Troels & Lund, F. : Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede. XI-XIII. København-Kristiania 1929-1931.
- Warren, F. E. : The Manuscript Irish Missal. London 1879.
- Wilson, H. A. : Officium ecclesiasticum abbatum secundum usum Eveshamensis monasterii. Nunc primum typis mandatum. Henry Bradhaw society. VI. Londini 1893.